

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 100-річчя початку Першої світової війни

УДК 94 (100) «1914/1918»:930 (477)

О.П.РЄЄНТ, Б.М.ЯНИШИН *

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 рр. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглядаються основні напрями дослідження Першої світової війни у сучасній українській історіографії. Виокремлено регіональні центри вивчення зазначеної проблематики. Запропоновано перспективні вектори наукового пошуку.

Ключові слова: *Перша світова війна, історіографія, історія України початку ХХ ст., регіональна історія*

Перша світова війна стала своєрідним вододілом у розвитку людства: вона підсумувала «довге» ХІХ ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу впродовж наступних десятиліть. Симптоматично, що в річницю її початку знову заговорили про загрозу світового протистояння, у можливість якого ще донедавна ніхто не вірив, а українські землі, як і сто років тому, опинилися в епіцентрі подій...

У працях сучасних вітчизняних істориків, котрі займаються проблематикою Великої війни, постає ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: орієнтаційного, економічного, соціального, політичного, воєнного полону, зовнішньополітичного, історії легіону УСС та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни»¹.

Як і в попередній період, чимало уваги автори приділяють розкриттю цілей, що їх ставили перед собою учасники конфлікту, щоправда концептуально не змінюючи зроблених раніше висновків та не вводячи в обіг досі невідомих важливих фактів. На відміну від І.Теодоровича², який розглянув німецькі плани

---

* *Рєєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ*

Янишин Богдан Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.

¹ Див.: *Рєєнт О., Янишин Б.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.3–37.

² *Теодорович І.* Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // Первая мировая война: 1914–1918. – Москва, 1968. – С.108–120.

стосовно українських земель в усій їх неоднозначності та еволюції, сучасні дослідники аналізують головним чином лише пангерманську складову, без зазначення відмінностей від проектів ліберальної течії німецького політикуму. Традиційно наголошується на прагненні Німеччини перетворити українські землі на свою «колонію», а також повторюється зроблений ще І.Куліничем висновок про те, що німецька експансія розпочалася задовго до війни через економічні важелі впливу – сільськогосподарську колонізацію, капіталовкладення тощо³.

Більш детально на сучасному етапі розвитку історіографії зазначеної проблеми дослідники аналізували австро-угорські плани щодо українських земель. Австрійські ідеї «Серединної Європи» (нім. «Mitteleuropa») розглянув С.Троян, виокремивши, зокрема, серед їхніх творців представників німецьких національних прагнень та прихильників католицько-консервативних ідей, які сприймали ці думки як результат «католицького культурного руху» та «визначну державну місію Австрії»⁴.

У новітніх дослідженнях австрійської політики стосовно українського питання даного періоду переконливо показано намагання віденського уряду активізувати український національний рух напередодні війни в австро-фільському напрямі. С.Попик, зокрема, зазначає, що «епоха Штюрґка» була сприятливою як для цього, так і для справи реалізації ідеї коронного краю. Австрійський міністр-президент був чи не єдиним в урядовій еліті габсбурзької монархії, хто дійсно планував після закінчення війни запровадження у Східній Галичині національної автономії⁵. Проект української автономії у частині Галичини підтримали й угорські урядові кола. Однак остаточно створення українського коронного краю залежало від способу вирішення польського питання. Лише через невдалий перебіг воєнних дій, складну внутрішню- й зовнішньополітичну ситуацію та під тиском Берліна австрійський уряд змушений був у 1916 р. прийняти німецьку концепцію розв'язання польської проблеми та відмовився від ідеї української автономії.

Вітчизняні історики більш одностайні щодо планів і мотивації дій російського уряду стосовно українських земель у Першій світовій війні. Успішний розвиток українського національного руху в Галичині та Буковині, поширення громадсько-політичних зв'язків із Наддніпряниною дедалі виразніше перетворювалися на серйозну загрозу для імперських інтересів Росії. Тож знищення бази українського відродження в Галичині, на думку сучасних дослідників, було однією з основних причин вступу цієї країни у війну⁶.

Українське питання, унаслідок зацікавлення ним європейських урядів, стало, як уважає М.Литвин, «об'єктом міжнародної політики»⁷. На нашу дум-

³ Див.: *Ветров І.* Україна в експансіоністських планах Німеччини під час першої світової війни // *Перша світова війна і слов'янські народи.* – К., 1998. – С.41–48.

⁴ *Троян С.* Австрійські ідеї «Міттелевропи» напередодні та під час першої світової війни: культурно-історичний вимір // *Там само.* – С.12–17.

⁵ *Попик С.* Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – С.107.

⁶ *Яремчук В.* Державотворчий процес у Західній Україні та перша світова війна // *Перша світова війна і слов'янські народи.* – С.90–96.

⁷ *Литвин М.* Український та польський істеблїшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918) // *Історіографічні дослідження в Україні.* – Вип.13:

ку, таким воно не переставало бути фактично впродовж XIX ст. Як ще в 1934 р. влучно зауважував із цього приводу Л.Василевський, «уже сам факт, що на українській етнографічній території влада належала двом державам, мав міжнародне значення і породжував можливість, якщо не потребу, використання української справи у цілях закордонної політики»⁸. Із початком війни і значною мірою під її впливом це питання актуалізувалося й поступово стало суб'єктом у системі дипломатичних відносин того часу, що підтвердила участь українських делегацій у мирних конференціях, налагодження двосторонніх дипломатичних відносин та підписання Брестського мирного договору. Ці питання й сьогодні перебувають у полі зору істориків. Г.Стрельський наголошує, що саме акт від 9 лютого 1918 р. «засвідчив міжнародне визнання України як незалежної держави, проголосив вигідний для неї мир без анексій і контрибуцій, визначив її західні кордони»⁹.

Однією з найпопулярніших тем у сучасній вітчизняній історіографії Першої світової війни став аналіз різних політичних орієнтацій еліти українського суспільства 1914–1918 рр., що частково пояснюється доступністю джерел та наявністю значної літератури з цього питання¹⁰. Однак політичні течії того часу розглядаються здебільшого у суто українському аспекті, без порівняння з аналогічними процесами, які паралельно відбувалися в інших центрально-європейських суспільствах, що могло б стати основою для суджень про своєрідність чи типовість власне української ситуації, певною мірою пояснити невдачі революції 1917–1921 рр. Зрештою, серед тих політичних «орієнтацій» української еліти часів Великої війни, що їх виокремлюють сучасні дослідники, доволі глибоко проаналізовано лише діяльність Спілки визволення України¹¹ та частково Головної (згодом – Загальної) української ради (ГУР/ЗУР)¹², натомість позицію українських політичних груп у Російській імперії показано доволі схематично, фрагментарно (не кажучи вже про правий їх спектр¹³). Трапляються

У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.Калениченка (1923–1983). – Ч.1. – К., 2003. – С.157.

⁸ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa, 1934. – S.43.

⁹ Стрельський Г. Брестський мир 9 лютого 1918 р.: триумф чи трагедія? Аналіз мемуарних джерел // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.69–76.

¹⁰ Литвин М. Український та польський істеблїшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918); Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003; Горбань Ю., Шпаченко В. Український політичний вибір в контексті першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.48–51; Андрусишин Б. Україна в роки першої світової війни // Там само. – С.17–23; Реєнт О.П. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні // Там само. – С.7–12; Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С.299–300 та ін.

¹¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – 344 с.; Корольов Б., Михальський І. Союз визволення України (1914–1918): До історії створення та діяльності. – Луганськ, 1996. – 44 с.

¹² Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни; Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1997; Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.42–46; Запововський В. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; Його ж. Буковина у останній війні Австро-Угорщини: 1914–1918. – Чернівці, 2003.

¹³ Див.: Легітимістський рух на Східній Наддніпрянщині в лютому – жовтні 1917 р.: нариси української радянської історіографії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.220–256.

навіть різні оцінки політичної позиції провідних громадсько-політичних сил на початку війни. Так, Б.Андрусин розглядає статтю С.Петлюри «Війна й українці» як декларацію «проросійської позиції» Товариства українських поступовців (ТУП)¹⁴, хоч насправді воно зайняло нейтральні позиції та доволі критично поставилося до публікацій у газеті «Украинская жизнь».

У сучасній вітчизняній історичній науці спостерігається справжній бум у галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні. Це, безперечно, викликане кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр. Дослідники, ознайомившись з основними векторами студіювань даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли парадигму соціальної історії та мікроісторії, яка основний наголос робить, власне, на вивченні проблем людини (національних, соціальних, ментальних тощо) у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини. Такий підхід обіцяє стати особливо продуктивним для дослідження історії українських земель воєнного періоду, оскільки, унаслідок того, що вони опинилися в епіцентрі подій, суспільні процеси тут характеризувалися значною різновекторністю, динамізмом і певною своєрідністю.

Однією з основних тем у цьому контексті у працях сучасних авторів стала проблема біженців. Дослідники намагаються комплексно підійти до вивчення цієї групи воєнного соціуму, зокрема певним чином структурувати, з'ясувати фактори, які призвели до появи такого феномену, визначити приблизну чисельність та динаміку, географічне розміщення, особливості національного й соціального складу¹⁵. О.Сердюк, розглядаючи біженство на українських землях, що входили до складу Російської імперії, слушно зауважив вплив публікацій у тогочасній пресі про «німецьку кровожерність» на масову свідомість населення¹⁶. За такого інформаційного нагнітання ситуації проблема переміщених осіб уже з самого початку війни мала своєрідне психологічне підґрунтя. До цього також додалася природна реакція людей на наближення театру бойових дій, зокрема артилерійські обстріли, руйнівна сила яких та вплив на свідомість були дуже великими. Біженство – це не тільки наслідок паніки, спроба втекти від жахів війни, це також і примусова депортація. Тотальність Першої світової війни проявлялася, зокрема, у тому, що при відступі військ територію плановано перетворювали на пустку. Це означало виселення людей, вивезення або знищення продовольчих запасів, матеріальних і духовних цінностей. Тих, хто підпав під подібні заходи, називали «вигнанцями» або «виселенцями», і умовно виокремлювали у спеціальну групу біженців. Відповідний наказ у червні 1915 р. віддало російське військове командування¹⁷. Відтак значна частка виселенців була саме серед біженців із Галичини, а також прифронтових українських губерній Російської імперії. Лише величезні видатки з державної скарбниці та небезпека заселення німецькими колоністами знелюднених територій загальмували депортаційну акцію.

¹⁴ Андрусин Б. Україна в роки першої світової війни. – С.17–18.

¹⁵ Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.16. – К., 2009. – С.196–240.

¹⁶ Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни // Там само. – Вип.4. – С.111–132.

¹⁷ Там само. – С.114–115.

Одну з найбільших груп виселенців становили німецькі колоністи, яких унаслідок широко розгорнутої боротьби з так званим «німецьким засиллям» примусово переселили у віддалені закутки Російської імперії. Т.Лазанська, ґрунтовно проаналізувавши перебіг цієї кампанії на українських землях, яскраво проілюструвала анархію та свавілля з боку місцевої влади під час проведення депортації. Авторка справедливо зазначає, що ліквідаційні закони, які мали мобілізувати дух народу, покращити матеріальне становище солдатів, окрім шкоди нічого не дали ані суспільству, ані уряду¹⁸.

Західний вектор українського біженства під час Першої світової війни розглянув С.Попик. Швидкий наступ російських військ восени 1914 р. спричинив появу численних біженців із Галичини та Буковини на, власне, австрійських землях. Цивільне населення покидало обжиті місця й перебиралося у центральні та західні регіони габсбурзької монархії головним чином унаслідок наближення фронту та зі страху перед російською окупацією. Серед українських біженців в Австрії, як і в Росії, крім добровільних, були й примусові виселенці. Аналогічно до дій російського командування, австро-угорські військово-адміністративні органи зі стратегічних мотивів також проводили депортаційні заходи.

С.Попик детально висвітлив «політику опіки» австрійського уряду щодо українських біженців, визнаючи її виправданою й ефективною. Вона полягала насамперед у створенні спеціальних таборів, в яких цю людину забезпечувалися всім необхідним для більш-менш нормального життя¹⁹. Слід також зауважити, що табори служили місцями концентрації робочої сили, яку використовували на різноманітних роботах. Водночас С.Попик наголошує на жахливих умовах табору Талергоф, в якому опинилися інтерновані галицькі українці²⁰. Цим виразно продемонстровано подвійність стандартів у підході австрійського уряду до різних груп біженців.

Основною вадою сучасних праць, в яких аналізуються проблеми біженства, безперечно стало те, що автори концентрують свою увагу суто на східному, або ж на західному векторах цього явища. Натомість доцільно та продуктивно було б провести комплексне дослідження, базоване на використанні компаративістського інструментарію. Уже загальний огляд його можливих ключових напрямів на основі опублікованих праць переконує у значному евристичному потенціалі такої студії. Приміром, порівняння факторів, що призвели до переселення українців як у західному, так і у східному напрямках, свідчить про їх ідентичність. Дуже подібна й структура українських біженців в Австро-Угорській і Російській імперіях, основними групами серед яких були добровільні біженці та виселенці. Особливістю, щоправда, стала наявність більшої частки інтернованих галицьких українців в Австрії, ніж у Росії (тут відповідну групу становили так звані «закладними»). Значний пізнавальний інтерес становить порівняння біженського фольклору, щоденного побуту й чисельності україн-

¹⁸ Лазанська Т. Німці-виселенці українських губерній у роки першої світової війни // Там само. – С.84–110.

¹⁹ Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – С.75.

²⁰ Там само. – С.85–98.

ських біженців в Австро-Угорщині та Росії, реконструкція «образу» біженця в баченні різними групами суспільства. Подеколи ці питання висвітлюються в наявних на сьогодні публікаціях, але здебільшого фрагментарно, без глибоких зіставлень та висновків²¹.

Окремого компаративного дослідження як у хронологічному, так і в географічному вимірах вимагають демографічні зміни в українських землях, зокрема національної й соціальної структур унаслідок депортацій та біженства, які на сьогодні вивчено недостатньо. Біженство й війна загалом викликали значне зростання громадської активності в усіх країнах – учасниках конфлікту. Уже від початку бойових дій стало зрозумілим, що самим урядам не впоратися зі складним комплексом соціальних проблем. Відтак постали організації з допомоги біженцям, пораненим воякам, сім'ям фронтовиків і т.д.²² Водночас, як слушно зауважив О.Сердюк стосовно Російської імперії, ставлення органів влади до організації допомоги біженцям було суперечливим. З одного боку, діяльність благочинних організацій заохочувалась, оскільки цим демонструвалося своєрідне єднання тилу й армії, солідарність влади з народом, однак, з іншого боку, «правляча бюрократія з підозрою ставилася до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися благочинністю. В усякій справі, а тим більше в такій, що мала етнічні відтінки, влада намагалась утримувати ініціативу та контроль у своїх руках»²³. Це твердження, на нашу думку, справедливе не лише щодо російського досвіду, але й стосовно урядів Австро-Угорщини, Німеччини.

Українські історики чимало уваги приділяють діяльності різноманітних громадських організацій із допомоги воякам і населенню під час Першої світової війни, а також благодійності окремих осіб, щоправда, головним чином, у Російській імперії, тоді як західноукраїнські установи аналогічного типу вивчено недостатньо²⁴. Проаналізувавши діяльність різноманітних товариств і комітетів, Ф.Ступак робить висновок, що на початку ХХ ст. в Російській імперії відбувався процес формування згори централізованих добродійних об'єднань, без певної спроектованої моделі, у відповідь на назрілі потреби, які мали відносно тимчасовий характер²⁵. О.Донік, розглянувши у цілому структуру російських громадських благодійних організацій і товариств у роки війни, особливо глибоко дослідив масштаб допомоги військовим та цивільному населенню з боку міських і земських органів самоврядування в Україні – підрозді-

²¹ Низку розвідок причинного характеру на цю тему опубліковано за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, яка відбулася в Луцьку 23–26 жовтня 1994 р. (див.: *Пясецький В.* Волинські біженці у спогадах галичан // Документально-художня проза про першу світову війну. – Луцьк, 1994. – С.140–141; *Савич Р., Савич З.* Біженці Холмської та Волинської губерній 1915 р. // Там само. – С.142–145; *Онукфрійчук М.* Наше біженство в Росію (спогади моїх батьків) // Там само. – С.146–148).

²² *Донік О.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.4. – С.155–182; *Сулига І.* Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку першої світової війни // Там само. – Вип.3. – К., 2001. – С.234–239.

²³ *Сердюк О.* Біженство в Україні під час першої світової війни. – С.123.

²⁴ Певну інформацію з цієї проблеми можна знайти у праці С.Попика (див. прим.3), яка, утім, розкидана по всій книзі.

²⁵ *Ступак Ф.* Благочинна діяльність на початку ХХ ст. // Перша світова війна: історичні долі народів Центрально – Східної Європи. – Чернівці, 2003. – С.153–154.

лів Всеросійського земського союзу (ВЗС) і Всеросійського союзу міст (ВСМ)²⁶. Основна дискусія сьогодні ведеться навколо визначення ролі цих товариств у загальних обсягах допомоги населенню. Деякі дослідники зазначають, що у справі підтримки біженців «усе взяла на себе держава», а благодійність – «це буквально крихти, мінімальні часточки»²⁷. Із цим не погоджується О.Сердюк, який вважає, що «допомога громадськості України жертвам війни була не тільки помітною, але в ряді питань навіть величезною»²⁸. На нашу думку, до цього питання слід підходити зважено. Як слушно зауважив О.Донік, «досить обмежені власні фінансові можливості провідних добродійних організацій не давали можливості сповна забезпечити таку розгалужену діяльність своїх комітетів», а тому «уряд змушений був спрямовувати на безперербійне функціонування закладів громадських організацій багатомільйонні суми»²⁹. Тим самим вони потрапляли в певну залежність від владних органів, набуваючи деякою мірою офіційного характеру, що відповідало інтенціям влади.

Суттєву допомогу жертвам війни надавала церква. Напрями діяльності парафіяльних опікунських рад та церковних братств в Україні, їх масштаби детально проаналізувала А.Степаненко. Простеживши динаміку розвитку опікунських рад, авторка зазначила певний спад в їх діяльності впродовж 1916 р., що пояснювалося «загальним послабленням патріотизму і появою антивоєнних настроїв у суспільстві», а також погіршенням матеріального становища населення, за рахунок якого ця благодійна діяльність, власне, і велася³⁰. Загалом історію церкви на українських землях 1914–1918 рр., окрім лише кількох аспектів, майже не висвітлено, а без аналізу цього базового елемента «культури війни», безперечно, не можна розкрити всю гаму суспільних настроїв того часу, зміни в духовному світі людей.

Змінились акцентні дослідників, які працюють у традиційному напрямі воєнної історії³¹. Вони дедалі більше уваги звертають на соціальні аспекти й наслідки бойових дій, ментальність і мотивацію вчинків солдатів, проте досліджень із військово-історичної антропології все ж недостатньо. Зусиллями І.Срібняка³² та Н.Сидоренко³³ на сьогодні добре досліджено історію воєнного

²⁶ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918). – С.155–182.

²⁷ Дискусія // Россия и Первая мировая война (Материалы международного коллоквиума). – Санкт-Петербург, 1999. – С.438.

²⁸ Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни. – С.124–125.

²⁹ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918). – С.165.

³⁰ Степаненко А. Благотворительность православной церкви в Украине в период первой мировой войны // Проблемы истории Украины XIX – початку XX ст. – Вип.4. – С.133–154.

³¹ Запаловський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень – червень 1915) // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.31–39.

³² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920). – К., 1999. – 296 с.; Його ж. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність СВУ у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1917) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.3. – С.198–221; Його ж. Табір полонених українських старшин у Кассіно (Італія) в 1918–1920 рр. // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.96–100; Вішка О., Карлус З., Срібняк І. Старшини УГА: Обставини перебування та культурно-просвітницька діяльність полонених старшин УГА в таборі Тухоль (Польща) у 1920–1922 рр. – К., 1999. – 46 с.

³³ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. – Ч.1: Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К., 2000. – 202 с.

полону, а саме випуск періодичних видань у таборах для військовополонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині, їхній побут, прагнення, духовну еволюцію. Активна пропагандистська робота Є.Сенявської³⁴, а також намагання дослідників знайти людське в такому, за визначенням, антигуманному феномені, як війна, зумовили зростання інтересу до проблематики та методики військово-історичної антропології. Водночас і надалі вивчалася історія легіону УСС, перебіг бойових дій на українських землях, щоправда автори не внесли нічого нового до вже існуючої літератури з даної теми³⁵. Серед сучасних досліджень окремих аспектів довоєнного часу й періоду Першої світової війни в руслі власне воєнної історії – праці В.Сідака³⁶, де висвітлюється протиборство австрійських і російських військових розвідок, розглядається їх організаційна структура, оперативно-пошукова діяльність, а також студія П.Усенка на флотську тематику³⁷.

Продовжувалося вивчення економічних процесів і соціальних відносин в Україні у зазначений часовий відрізок (хоч і менш інтенсивно, ніж у радянській історіографії). Критично проаналізувавши доробок дослідників селянського руху, В.Шевченко дійшов висновку, що у сучасній українській історичній науці фактично відсутні достовірні відомості про реальні масштаби селянського руху впродовж 1914–1917 рр., а відтак це питання «вимагає подальшого дослідження перш за все за рахунок більш глибокого вивчення матеріалів місцевих архівів»³⁸. Студії з історії економічного розвитку українських земель у роки Першої світової війни не вносять принципових поправок до висновків радянських істориків: традиційно наголошується на зниженні продуктивності праці, дефіциті робочої сили, зростанні інфляції та фінансовій, паливній і продовольчій кризі, незадовільній роботі залізниць, скороченні посівних площ, значних матеріальних втратах у прифронтових районах та зоні бойових дій, що призводило до загальної суспільної кризи в державах-учасниках конфлікту³⁹.

У цілому сьогодні спостерігається згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, натомість зростає зацікавлення до перебігу соціальних

³⁴ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – Москва, 1999. – 383 с.

³⁵ Див.: Макарчук С. Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР. – Л., 1997. – С.26–40; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Л., 1991. – 200 с. та ін.

³⁶ Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1997. – №6. – С.45–58; Його ж. Українські землі кінця XIX – початку XX ст. – arena таємної боротьби провідних європейських країн (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб). – К., 1997. – 39 с. та ін.

³⁷ Усенко П.Г. З історії Великої війни 1914–1918 рр. на Чорному морі // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.73–88.

³⁸ Шевченко В. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.66.

³⁹ Пивоваров С. Нумізматичні матеріали про грошовий обіг Буковини в роки Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.82–88; Сердюк Н. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914 – лютий 1917) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.56–60; Мазур О., Мороховський В. Наслідки війни для села Східної Галичини // Там само. – С.101–108; Григорчук П., Романюк І. Соціально-економічне становище Поділля в роки першої світової війни // Там само. – С.67–69; Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918); Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1999; Толочков І.В. Залізничний транспорт України в умовах Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917) // Вісник Київського університету: Історія. – Вип.42. – К., 1999. – С.16–18; Його ж. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.

процесів на мікрорівні. О.Мінгазутдінов за матеріалами періодичних видань намагався відтворити основні риси щоденного побуту та громадсько-політичну обстановку в Києві на початку війни⁴⁰. Соціально-психологічний вплив воєнних подій на дітей проаналізував О.Олієвський⁴¹. На свого дослідника чекає ще ціла низка проблем із життя воєнного соціуму – історія повсякденності, сім'ї, жінки, різноманітних груп робітників, студентів і т.д. Однією з найважливіших сторін суспільного життя є також міжнаціональні відносини, розвиток котрих у 1914–1918 рр. на українських землях вивчено надто фрагментарно й вибірково. Системний підхід вимагає розглядати українське питання не відірвано, а в тісній взаємодії з іншими елементами складної системи, якою можна вважати тогочасне суспільство, у тому числі й у вимірі національних відносин.

Дослідники здебільшого аналізували взаємостосунки різних еліт у контексті національної політики імперських урядів, або ж розглядали міжнаціональні відносини загально, на макрорівні. Так, В.Мустеца характеризує Першу світову війну як початок нового етапу в українсько-єврейських відносинах. Незважаючи на спільні риси в долі двох народів – участь у бойових діях з обох сторін, прагнення національної автономії, спільний ворог у вигляді чорносотенства, – співпраця впродовж 1914–1916 рр. не вдавалася, і лише після Лютневої революції почали налагоджуватися тісніші взаємини⁴². Водночас революційні події 1917–1921 рр. призвели до появи нових стереотипів, міфів, відповідно й упереджень, які ще чекають на ґрунтовне дослідження. Проаналізовано також вплив польського фактору на українське питання в Галичині під час світової війни⁴³.

На сьогодні доцільно перейти від розгляду міжнаціональних взаємин на рівні еліт до рівня ментальності «простих обивателів», тобто розглянути конкретні риси образу представника певної національності в очах осіб інших націй, які проживали на спільній території. На матеріалах преси, листування, певних фольклорних жанрів, мемуарної літератури можна простежити зміни, еволюцію цих образів під впливом війни.

В останні роки одним із найбільш перспективних напрямів європейської історіографії Першої світової стало дослідження «культури війни». Це нове поняття охоплює широкий спектр різноманітних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали змін унаслідок всеохоплюючого впливу війни на буття європейців – освіту, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності. «Культура війни» – більш вузьке поняття щодо «культури», однак включає у себе низку тради-

⁴⁰ *Мінгазутдінов О.* Громадсько-політична обстановка в Києві на початку першої світової війни (на матеріалах періодичної преси) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.51–56.

⁴¹ *Олієвський О.* Діти під час Першої світової війни: 1914–1918 рр.: соціально-психологічний аспект // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.297–299; *Його ж.* Велика війна: час відчуження і жорстокості // Питання історії нового та новітнього часу. – Вип.6. – Чернівці, 1999. – С.248–254.

⁴² *Мустеца В.* Вплив першої світової війни на українсько-єврейські відносини 1917–1921 рр. // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.220–229.

⁴³ *Плекан Ю.* Вплив польських чинників на українське питання в Галичині: 1914–1915 рр. (політичний аспект) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.161–165; *Трофимович В., Романюк Р.* Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни // Там само. – С.24–30 та ін.

ційних елементів останнього – літературу, мистецтво та ін.⁴⁴ Дослідження цього аспекту історії Першої світової насамперед вимагає застосування компаративістського підходу, погляду за рамки суто національної перспективи. Як уважає один із провідних європейських фахівців Ж.-Ж.Бекер, вивчення «культури війни» на основі широких міжнародних зіставлень дасть можливість історикам проникнути у саму суть світового конфлікту, дійсно по-новому осмислити війну⁴⁵.

На сьогодні українська історіографія ще не вийшла на рівень системних досліджень у зазначеній новій концептуальній площині, її теоретичного осмислення, а пошуки у цьому напрямі йдуть здебільшого інстинктивно, принагідно, що призводить до фрагментарності та поверховості. Одними з перших у контексті даної проблематики почали працювати літературознавці: чимало доповідей на проведеної у Луцьку у жовтні 1994 р. конференції було присвячено саме питанням літератури, мистецтва, ментальностей, публіцистики, загалом сприйняття війни її сучасниками (зокрема через праці С.Васильченка, О.Кобця, У.Самчука, В.Винниченка, листи фронтовиків)⁴⁶. Цікавий компаративістський у хронологічному вимірі аналіз образу ворога в публіцистиці першої та другої світових війн запропонував М.Моклиця⁴⁷.

Увагу дослідників привертала стрілецькі пісні, поезія, образотворче мистецтво, а також відображення подій 1914–1918 рр. в українських співанках-хроніках – важливого джерелі для розуміння солдатської ментальності, аналізу фронтових буднів⁴⁸. Щоправда, відповідні праці більше описові, ніж аналітичні, і відзначаються літературо- й мистецтвознавчою, а не історичною спрямованістю. Н.Ротар спробувала окреслити загальні тенденції розвитку системи вищої жіночої освіти в Україні у зазначений період, наголосивши на їх детермінованості військовими потребами⁴⁹. Н.Нечаєва-Юрійчук вивчила вплив війни на психологічний стан українського суспільства⁵⁰.

Як один з аспектів «культури війни» можна розглядати проблему «спадщини» та історичної пам'яті про неї у сучасному соціумі. Це, насамперед, пам'ятники загиблим, військові поховання, місце Першої світової в історичному календарі пересічного українського громадянина наших днів. У даному контексті цілком справедливо зауважили В.Горбик і Г.Денисенко: «На жаль, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлася пам'ять про війну»⁵¹. За радянських часів фактично не проводилося дослідження некрополів періоду Великої війни, тоді як поховання Другої світової привертала зна-

⁴⁴ Бекер Ж.-Ж. Новое в изучении истории первой мировой войны во Франции // Новая и новейшая история. – 1999. – №2. – С.49–51.

⁴⁵ Там же. – С.50.

⁴⁶ Документально-художня проза про першу світову війну (Матеріали і тези доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції 23–26 жовтня 1994 р.). – Луцьк, 1994.

⁴⁷ Моклиця М. Образ ворога в публіцистиці про першу світову війну // Там само. – С.105–106.

⁴⁸ Павловська Г. Стрілецька пісня в контексті військового фольклору часів першої світової війни // Там само. – С.176–177; Вишпінська Я. Відображення трагічних подій Першої світової війни в українських співанках-хроніках // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.280–286.

⁴⁹ Ротар Н. Система вищої жіночої освіти в Україні у роки Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів. – С.137–140.

⁵⁰ Нечаєва-Юрійчук Н. Вплив першої світової війни на політичне становище та психологічний стан польського та українського суспільств // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.178–183.

⁵¹ Горбик В., Денисенко Г. Военна історія України в пам'ятках. – К., 2003. – С.63–64.

чну увагу дослідників. Лише у 1990-х рр. в Україні зусиллями, головним чином, низки громадських організацій розшукано й упорядковано сотні могил наших співвітчизників та іноземних вояків 1914–1918 рр. Важливу роль у створенні повноцінного монументального літопису України відіграють регіональні історичні дослідження, зокрема підготовка зводу пам'яток історії та культури України.

Серед регіонів України, безперечно, найкраще вивчено відповідні аспекти історії Галичини, Буковини, а також частково Волині (дисертації О.Мазура, В.Запоровського, Б.Бернадського, монографії С.Попика та російської дослідниці А.Бахтуріної). Дослідники насамперед звертали увагу на політику австрійської й російської адміністрацій, щоправда, так і не провівши компаративістського аналізу. Так, А.Бахтуріна виокремила два основних завдання місцевої російської влади в регіоні – утілення імперських державних інтересів і запобігання міжнародним конфліктам, зазначивши, що «вирішити ці завдання фактично не вдалося»⁵². Більш відверто про характер російського адміністрування в Галичині говорить О.Мазур: «Політика російських властей на окупованих українських землях у 1914–1915 рр. полягала у забороні й знищенні всього українського, перетворенні краю на одну із внутрішніх губерній «єдиной и неделимой» імперії. Діяльність російських чиновників різних рангів і політичних мастей, релігійних фанатиків, очолюваних архієпископом Євлогієм, спричинила погром українського національного життя й пограбування Галичини. В такий спосіб царизм вирішив покінчити з ненавистим для нього «українським питанням»»⁵³. Натомість А.Бахтуріна виступає проти однозначної негативної оцінки дій російської влади в Галичині та Буковині. Доволі глибоко розглянувши зв'язок внутрішньоімперської ситуації з планами щодо Галичини напередодні війни, а також заходи з російщення краю в 1914–1918 рр. (примусове впровадження російської мови в освітню, адміністративну, судову та інші сфери), авторка водночас наголошує на спробах адміністрації проводити ліберальну політику у судочинстві та міжконфесійних відносинах, намаганнях надавати допомогу потерпілим від війни місцевим жителям. Більш одностайні дослідники в негативній оцінці діяльності представників місцевих органів влади, освітній рівень і методи діяльності яких були надто далекими від ідеалу.

Доволі неоднозначно характеризується роль генерал-губернатора Г.Бобринського у визначенні загального напрямку політики в Галичині, зокрема його стосунки з представниками російської православної церкви. Намагаючись, перш за все, запобігти загостренню міжконфесійних, а отже й міжнародних стосунків, він прагнув до тимчасового утримання статус-кво у цій сфері, виступав проти активного насадження православ'я у краї. У зв'язку з цим часто виникали непорозуміння з ієрархією, зокрема з єпископом Євлогієм. О.Мазур стверджує про насильницький характер процесу переведення греко-католиків на православ'я⁵⁴. Натомість А.Бахтуріна намагається виправдати діяльність російського церковника, переклавши всю провину за примусовість навернення у православ'я на місцеві органи влади та «російських

⁵² Бахтуріна А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – Москва, 2000. – С.81.

⁵³ Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918). – С.11.

⁵⁴ Там само. – С.15.

націоналістів»⁵⁵. Утілюючи у життя програму одного з їхніх лідерів – графа В.Бобринського, єпископ Євлогій часто видавав православним ієреям дозволи на ті парафії, де ще служив уніатський священник, а населення не підтримувало змін. У результаті це викликало навіть опір органів російської адміністрації, які почали перевіряти відповідні дані. Таким чином, розгляд процесу переходу на православ'я в Галичині дає змогу виявити основні його тенденції та можливі наслідки. Водночас слушним вважаємо зауваження А.Бахтуріної про те, що релігійна проблема у краї перетворилася на політичну, яка зачепила як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні інтереси Російської імперії⁵⁶.

Політику австрійського уряду та місцевих органів влади в Галичині й на Буковині ґрунтовно проаналізував С.Попик, котрий, зокрема, зазначив, що недовіра до українців у перші місяці війни була надзвичайно сильною, у результаті чого розпочався «превентивний арешт політично підозрілих москвофілів». Однак ця акція майже відразу переросла в масовий терор проти українців загалом, тисячі людей було вбито та інтерновано в концентраційних таборах. Автор підсумовує: «Абсолютно обґрунтовані превентивні заходи перетворилися з вини як центрального уряду, так і крайової адміністрації Галичини й Буковини [...] у відвертий геноцид проти українського населення», а «методи боротьби з москвофільством, як і сама урядова політика у цьому напрямку, заслуговують якнайсерйознішої критики та всебічного засудження»⁵⁷. В.Запововський, підтверджуючи факт терору зі сторони австрійської адміністрації проти місцевих жителів, наголошує й на тому, що «джерела зафіксували також чималу кількість випадків нещадних розправ над особами, які підтримували росіян, не з боку влади, а саме з боку населення»⁵⁸. Зазначені процеси актуалізують перед дослідниками проблему колабораціонізму у Першій світовій війні, яка на сьогодні фактично не розроблена. Недостатньо вивчено й роль москвофілів у встановленні російської влади в Галичині та їх доволі неоднозначні стосунки з новою місцевою адміністрацією. Більш глибокого опрацювання вимагає політика австрійської адміністрації на Волині, яку частково розглянув Б.Бернадський⁵⁹. Заслугою автора було намагання показати перебіг політичних, міжнаціональних, економічних і соціальних процесів на волинських землях під час Першої світової війни в більш широкому контексті.

Саме при дослідженні регіональних проблем доречним і навіть необхідним видається застосування методів соціальної історії. Так, цікаво було б реконструювати основні риси щоденного побуту звичайного мешканця Галичини періоду Першої світової війни – міщанина, селянина, урядовця – їх буденні турботи, звичаї, світ переживань і уявлень. Досвід Галичини й Буковини у відбудові зруйнованих війною господарств шляхом швидкого відновлення довоєнної мережі кооперативів та самопомогових товариств слід розглядати

⁵⁵ Бахтуріна А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – С.162–177.

⁵⁶ Там же. – С.180.

⁵⁷ Попик С. Австрійські ідеї «Міттельєвропи» напередодні та під час першої світової війни: культурно-історичний вимір. – С.98.

⁵⁸ Запововський В. Буковина у роки першої світової війни... – С.8–9.

⁵⁹ Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни.

крізь призму зародження основ громадянського суспільства і його ролі на західноукраїнських землях початку ХХ ст.

Значною віхою в розвитку української історіографії Першої світової стала низка публікацій співробітників Інституту історії України НАНУ. Проведений 2004 р. з нагоди 90-річчя початку війни всеукраїнський круглий стіл «Велика війна і Україна» підбив підсумки здійсненої роботи та надав принципово нового імпульсу в дослідженні українського соціуму⁶⁰. Слід відзначити монографію О.Реєнта та О.Сердюка з наголосом на вивченні соціально-економічного життя України зазначеного часового відтинку⁶¹. Автори слушно наголосили на ролі високорозвиненої промисловості, сільського господарства, транспорту сторін у визначенні характеру й ходу війни. Водночас затяжний її характер поволі спрямовував економічний розвиток у суто мілітарне русло, посиливши втручання держави в господарське життя. Правлячі кола Російської імперії виявилися нездатними підтримати бодай мінімальну рівновагу в економіці. Армія стала головним споживачем як промислової, так і сільськогосподарської продукції, а тил було кинуте напризволяще. Виникли вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, посилювали спекуляцію й дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста з селом, промисловості з сільським господарством. У книзі подано чималий масив статистичних даних, згрупованих у таблиці, головним чином щодо українських губерній Російської імперії. Вони можуть стати хорошою основою для подальших компаративістських досліджень воєнних економік, необхідність чого сьогодні дедалі більш очевидна з огляду на часто протилежні висновки, що їх роблять представники різних історіографічних шкіл. У цьому контексті корисним буде також інформативно насичене дисертаційне дослідження Т.Тканко, присвячене діяльності військово-промислових комітетів⁶².

Серед монографічних публікацій останніх років виділяється спільна праця В.Солдатенка та В.Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни⁶³. Формування позицій політичних партій у воєнні роки проаналізовано у студіях В.Зорик та А.Зорик⁶⁴. О.Морушко у низці статей та дисертаційному дослідженні розглянула військовий аспект діяльності польських партій⁶⁵.

Л.Жванко на основі значного масиву досліджень попередників, а також широкого кола джерельних матеріалів підбила певний підсумок вивченню

⁶⁰ За матеріалами конференції опубліковано низку статей (див.: Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.4).

⁶¹ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004.

⁶² Тканко Т.В. Створення та діяльність військово-промислових комітетів в роки Першої світової війни: історіографічний аспект // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.100. – Черкаси, 2007. – С.51–59; *Ії ж.* Роль Київського обласного та місцевих військово-промислових комітетів у забезпеченні потреб фронту в роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип.13. – К., 2007. – С.149–155; *Ії ж.* Діяльність військово-промислових комітетів українських губерній Російської імперії в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009.

⁶³ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009.

⁶⁴ Зорик А.С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917). – Х., 2002; Зорик В.А., Зорик А.С. Политичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). – Х., 2011.

⁶⁵ Морушко О.О. Військовий аспект діяльності польських партій Королівства Польського і Галичини напередодні та на початку першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009.

проблем біженства в роки війни⁶⁶. Інша харківська дослідниця – Т.Лихачова – у низці статей, результатом яких стала дисертаційна праця, вивчила долю польських біженців у Росії в 1914–1917 рр.⁶⁷ Загалом обидві авторки наголошують на неузгодженості дій владних органів Російської імперії щодо біженців, неповороткості бюрократичного апарату, недостатньому фінансуванні, однак відзначають, що, попри численні вади, державі все ж удалося за сприяння громадських і національних організацій провести велику роботу з допомоги біженцям. Таким чином, можемо говорити про формування у Харкові певного осередку вивчення проблем біженства періоду війни та революції.

У монографії київського дослідника О.Кураєва розглянуто український фактор у політиці Берліна й Відня під час Першої світової війни⁶⁸. На основі аналізу, головним чином, німецьких документів автор стверджує про відсутність у цієї країни конкретних планів щодо українського питання до початку конфлікту. Формування власного політичного курсу щодо цього чинника Берлін розпочав у другій декаді серпня 1914 р. у контексті можливого українського повстання в тилу російських військ за взірцем революції 1905–1907 рр. Своєю чергою, ідею українського державотворення від самого початку війни вища влада Австро-Угорщини відкидала, розглядаючи її винятково в контексті політики обцянок (у цьому зв'язку в уряді не знайшла підтримки концепція реорганізації Цислейтанії, запропонована бароном Андріаном, яка передбачала створення провінції Рутенія).

Серед усіх регіонів України впродовж останнього десятиліття вже традиційно найбільше досліджень, у тому числі 7 дисертаційних праць, присвячено Галичині. Політику російської окупаційної адміністрації у східній її частині в 1914–1917 рр. дослідила І.Кучера⁶⁹. Слідом за своїми попередниками, на основі широкої джерельної бази, авторка аналізує три періоди російської окупації західноукраїнських земель, однак не вносить якихось принципових уточнень до висновків І.Крип'якевича⁷⁰ та А.Бахтуріної. Наголошується на репресивному характері російського політичного режиму, розкриваються його антиукраїнські заходи, спроби нав'язати галичанам православне віросповідання. І.Кучера доводить, що в умовах воєнного часу російська окупаційна влада намагалася стабілізувати ситуацію у сільському господарстві, промисловості, транспортній, продовольчій, фінансовій та інших сферах. Проте внаслідок поразок 1915 р. регіон зазнав численних реквізицій матеріальних цінностей, руйнувань важливих промислових об'єктів, масовим явищем стало біженство й виселенство.

⁶⁶ Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х., 2009; Її ж. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х., 2012.

⁶⁷ Лихачова Т.М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 – листопад 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2010.

⁶⁸ Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна й Відня у Першій світової війни (1914–1918). – К., 2006; Його ж. Політика Центральних держав щодо українського чинника у Першій світової війни // Київська старовина. – 2006. – №1. – С.73–87; Його ж. Український чинник у системі політичних інтересів Австро-Угорщини і Німеччини (1843–1914) // Український історичний журнал. – 2006. – №1. – С.43–61.

⁶⁹ Кучера І.В. Біженський рух у Східній Галичині в 1914–1916 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Історія». – Вип.10. – Ужгород, 2004. – С.42–51; Її ж. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005; Її ж. Наслідки політики російського окупаційного режиму для східногалицьких земель (1914–1917 рр.) // Україна соборна: Зб. наук. ст. – Вип.2. – Ч.3. – К., 2005. – С.253–260.

⁷⁰ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. – Л., 1915. – 116 с.

Упродовж 2009–2010 рр. становищу Галичини в період Першої світової війни було присвячено відразу три кандидатських дисертації⁷¹, котрі значною мірою (якщо не повністю) дублюють одна одну, а також попередні праці О.Мазура та І.Кучери. Така ситуація виразно унаочнює проблему координації науково-дослідницької діяльності (зокрема дисертаційних праць). Без сумніву здібним здобувачам доцільніше було б звернути свою увагу на менш досліджене питання вітчизняної історії, у тому числі період 1914–1918 рр.

Особливістю студій І.Береста стало висвітлення історії Східної Галичини та Західної Волині крізь призму людських втрат у час війни, намагання з'ясувати умови виживання населення в ті роки. Також уже традиційно розглядалися різні аспекти репресивної політики російської та австро-угорської влад щодо місцевого населення, біженська проблема, ступінь руйнації економіки. Оцінюючи втрати регіону, І.Берест наголошує на тому, що «десяткам тисяч жінок Галичини й Волині випала доля вдів та одначок. Це призвело до появи великої кількості сімей неприродної структури, в яких діти у своєму вихованні були позбавлені батьківського досвіду та ласки, і в яких порушеною виявилася передача етнічної традиції»⁷².

І.Баран, намагаючись виокремити наукову новизну своєї праці, акцентує увагу на аналізі бойових дій між військами Центральних держав і Російської імперії на території Галичини в 1914–1915 рр.⁷³ Однак, поза тим, завдання його дисертаційного дослідження повторюють попередників – визначити матеріальні та людські втрати, діяльність російських властей, причини й масштаби біженства та депортаційних процесів тощо. Певне здивування, особливо ж з огляду на те, що автор принаймні зазначає праці своїх попередників, викликає його висновок про те, що «недостатньо розробленими залишилися такі важливі питання, як людські та матеріальні втрати серед мирного населення краю, політика щодо нього австрійської та російської влади, руйнації у промисловій сфері та занепад сільського господарства, проблеми біженців під час відступу російських військ»⁷⁴. І.Баран акцентує увагу лише на політиці Російської імперії щодо Східної Галичини й повністю оминає, принаймні в

⁷¹ *Берест І.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009; *Баран І.В.* Военні дії та руйнування на території Східної Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010; *Лозинська І.Г.* Російські военні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010.

⁷² *Берест І.* Виселенці та біженці з Галичини та Волині в роки Першої світової війни // Вісник національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія». – №571. – Л., 2006. – С.201–207; *Його ж.* Сільське господарство Східної Галичини і Західної Волині у роки Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.1. – Тернопіль, 2008. – С.61–69; *Його ж.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009.

⁷³ *Баран І.В.* Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни // Вісник національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія». – №652. – Л., 2009. – С.46–55; *Баран І.В.* Галичина на початку Першої світової війни: проблема біженців // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.2. – Тернопіль, 2009. – С.72–77; *Його ж.* Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.) // Вісник Прикарпатського університету: Серія «Історія». – Вип.17. – Івано-Франківськ, 2010. – С.154–161; *Його ж.*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010.

⁷⁴ *Баран І.В.* Военні дії та руйнування на території Східної Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.). – С.6.

авторефераті, аналогічну політику австрійської влади, тим самим звужуючи й без того надто обмежену тему свого дослідження. Це призводить до повного замовчування проблем українських біженців на власне австрійських територіях (сумнозвісний Талергоф та інші табори), хоч цьому й присвячено на сьогодні вже чималу літературу. У результаті не вдалося виявити подібні й відмінні риси в політиці обох імперій, ступінь завдання шкоди економіці краю, що мало стати візитною карткою дисертації. Однак найбільш проблемним моментом, на нашу думку, стало звуження автором хронологічних рамок дослідження, адже активні бойові дії велися й після 1915 р. (чого вартий лише так званий «брусиловський прорив»), а суттєві зміни в політиці російської влади на окупованих територіях, власне, і вимагають оцінки з сучасних позицій як безпосередньо військової, так і політичної та соціальної історій.

На відміну від попередніх авторів, І.Лозинська навіть не намагалася якись чином виокремити в темі дослідження певну «свою» нішу⁷⁵. Аналізуючи діяльність російських генерал-губернаторств у Галичині в період Першої світової війни, вона фактично повторила висновки, уже зроблені раніше у працях І.Кучери, О.Мазура, І.Береста, що зумовлено ідентичністю джерельної та історіографічної баз цих досліджень.

Різним аспектам взаємодії Спілки визволення України із західноукраїнськими політичними, громадськими та культурними інституціями присвячено дисертаційне дослідження С.Адамовича⁷⁶. Автор слушно зауважив, що «активна робота СВУ на засіданнях ЗУР, реалізація спільних проєктів, виражена позиція в конфліктах керівництва ради та опозиційних груп свідчили про вагомий вплив наддніпрянців на суспільно-політичні процеси у західноукраїнських землях у 1915–1916 рр.»⁷⁷. Однак додаткової аргументації потребує ствердження ним «невисокого рівня професіоналізму» галицьких політиків того часу.

Пам'ятки мемуарної літератури як джерело до історії Східної Галичини періоду Першої світової війни проаналізував І.Петрій⁷⁸. Як слушно зауважує автор, тут можна віднайти інформацію, котра не потрапляла в поле зору тогочасної преси, недостатньо повно відображена в офіційній документації. Спомини особливо важливі при написанні праць із військової антропології, «куль-

⁷⁵ Лозинська І.Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010; Сухий О.М., Лозинська І.Г. Становище українського населення в Галичині на початку Першої світової війни та репресії австрійської влади // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.28. – Запоріжжя, 2010. – С.135–139.

⁷⁶ Адамович С. Українсько-турецьке військове співробітництво в роки Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.2. – Тернопіль, 2002. – С.114–118; Його ж. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003.

⁷⁷ Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). – С.14.

⁷⁸ Петрій І. Облога та здобуття Перемишля російськими військами у 1914–1915 рр. (За матеріалами преси та спогадами сучасників) // Наукові зшити історичного факультету: Львівський національний університет імені Івана Франка. – Вип.8. – Ч.1. – Л., 2006. – С.213–222; Його ж. Пам'ятки мемуарної літератури як джерело до історії Східної Галичини періоду Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010. Див. також: Папакін Г.В. Перша світова війна в рефлексії П.Скоропадського (за матеріалами приватного листування) // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.80–97.

тури війни», яких так не вистачає сучасній українській історіографії. Певним чином цю прогалину намагається заповнити Й.Саєвич, досліджуючи побут військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини й Німеччини періоду Першої світової війни⁷⁹.

Нагромаджений масив праць уможливив появу історіографічних узагальнень проблеми «Перша світова війна й Україна». Однією з перших стала стаття О.Реєнта та Б.Янишина в «Українському історичному журналі», а також дисертації Б.Кривошини та В.Великоочия⁸⁰. Задекларована Б.Кривошиною тема дослідження ширша, ніж викладений у праці матеріал. Так, автор оминув цілі напрями, такі, як економічний, соціальний (біженство, діяльність громадських організацій, церкви), регіональний, «культури війни», звівши все до аналізу праць про бойові дії на українських землях, позицію щодо війни різних політичних сил, а також українське питання в політиці воюючих держав. Зауважимо, що порушені автором проблеми характерні більше для вітчизняної історіографії міжвоєнного періоду та 1990-х рр., і віднайти в них нові, евристично перспективні, теми доволі важко. Сьогодні українські історики значно більше цікавляться соціальними аспектами, що відповідає тенденціям розвитку європейської історіографії другої половини ХХ ст., адже війна – це не лише бойові дії, але й життя соціуму в режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні, ментальні зрушення.

У праці В.Великоочия ґрунтовно проаналізовано основний масив української історіографії суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр., визначено проблематику з високим рівнем опрацювання. Можемо погодитися з автором, що «продуктивним є науковий дискурс навколо проблеми впливу війни на розгортання українського національного руху та з'ясування його ролі як самостійного суб'єкта історії. Подальше вивчення цієї теми потребує адекватного врахування комплексу факторів, які визначали політику панівних державних еліт та життєдіяльність людної Галичини. Відмова від показу іноземних режимів як винятково «деструктивних» має супроводжуватися показом заходів імперських чинників із налагодження функціонування різних сфер суспільного розвитку краю»⁸¹.

Українська історіографія на сьогодні налічує кілька сотень праць, присвячених різноманітним аспектам проблеми «Перша світова війна й Україна», написаних часто з різних методологічних позицій, у формі монографій, дисертацій, статей чи повідомлень, із більшою чи меншою науковою вартістю

⁷⁹ Саєвич Й.Й. Українські військовополонені в таборах Німеччини: фінансово-господарська і культурно-освітня діяльність (1914–1918 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія». – №571. – С.244–250; Його ж. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2007.

⁸⁰ Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.3–37; Кривошина Б.М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2004; Великоочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2010; Великоочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. – Івано-Франківськ, 2009.

⁸¹ Великоочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості. – С.35.

та новизною. У зв'язку зі століттям від початку бойових дій значно активізувалися національні історіографії країн-учасниць тієї війни, уже проведено низку наукових та науково-пропагандистських заходів, у рамках котрих, поки що епізодично, історики знову порушують «старі» питання призвідців світового конфлікту, намагаються покласти відповідальність за його наслідки на якусь одну сторону. Усе це актуалізувало необхідність створення українського наукового синтезу проблеми «Велика війна та Україна», першою спробою якого стала колективна монографія, підготовлена співробітниками Інституту історії України НАНУ та провідними вітчизняними фахівцями із зазначеної проблеми, де, власне, робиться наголос на дослідженні складних процесів у житті воєнного українського соціуму⁸². Книга складається з кількох десятків ґрунтовних розвідок, об'єднаних у сім розділів. Тут, зокрема, розглянуто соціальне становище та повсякденне життя українського суспільства в роки війни (соціально-економічні процеси, добробут, біженство, повсякдення, настрої, становище жінок та дітей), функціонування громадських організацій і релігійне життя в українських губерніях Росії та на західноукраїнських землях. Не минули автори й більш традиційних тем: бойові дії (кампанії Чорноморського флоту, легіону УСС, діяльність розвідок, військової цензури, російської окупаційної адміністрації в Галичині та на Буковині), міжнародні відносини (вплив війни на народи Центрально-Східної Європи, українське питання в політиці європейських урядів, українсько-турецькі взаємини, москвофільський фактор), політичні питання (націєтворчі процеси, легітимістський рух, СВУ, західноукраїнська інтелігенція в роки війни, діяльність депутатів російської Державної думи, аналіз регіональної преси). Завершується колективна праця аналізом гетьманату П.Скоропадського та створенням Західноукраїнської Народної Республіки, тим самим долаючи традиційне для вітчизняної історіографії хронологічне роздвоєння при розгляді подій Першої світової війни на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Таким чином, упродовж останніх двох десятиліть історики зробили чимало у вивченні становища українських земель у роки Першої світової війни, а створений ними фундамент повинен стати хорошою основою для подальших досліджень.

⁸² Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн.1: Історичні нариси. – К., 2014. – 784 с.

The main trends of the studying of the World War I in the modern Ukrainian historiography are analyzed in the article. The regional centers of the studying of this problem are distinguished. The perspective vectors of scientific research are proposed.

Keywords: World War I, historiography, history of Ukraine of the beginning of the 20th century, regional history.

